

USÛL-i HAMSE

(الأصول الخمسة)

**Mu'tezile mezhebinin
beş inanç esasını ifade eden
tabir.**

Ehl-i sünnet kelâmcılarının iman esaslarını ilâhiyyât, nübüvât ve sem'îyyât şeklinde ayırmalarına karşılık Mu'tezile âlimleri inanç esaslarını tevhid ve adalet olmak üzere iki, nübüvvet ve şerâi konularının eklenmesiyle dört veya tevhid, adl, va'd ve va'id, menzile beyne'l-menzileteyn, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker şeklinde beş esas halinde ortaya koymuştur. Ancak meşhur olan sonuncu ayırımdır. İslâm düşünce tarihinde akaidle ilgili görüşlerini sistematik bir çerçevede ortaya koyan ilk mezhep olan Mu'tezile, belirtilen esasların benimsenmesini Müslümanlık için değil Mu'tezile'ye intisap etmek için zaruri görmüştür (Hayyât, s. 126-127). Eş'arî usûl-i hamsenin, Mu'tezile'nin bütün meselelerini üzerine bina ettiği ve çok az ihtilâfa düştüğü ana esasları teşkil ettiğini belirtir (*Makâlatü'l-İslâmiyyin*, s. 155). Kâdî Abdülcebbar mezhebin beş esasla sınırlandırılmasının sebebini açıklarken Muattıla, Dehriyye, Mülhide ve Müşebbihe'nin adalet, Mürcie'nin va'd ve va'id, Hâricîler'in menzile beyne'l-menzileteyn, İmâmiyye'nin de emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkere muhalefet ettiğini, bu esaslardan birine dahi muhalefet edenin kâfir, fâsık veya hatalı olabileceğini söyler (*Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 123-126). Mu'tezile'nin kuruluşu sırasında ortaya çıkan beş esasın önceliği-sonralığı konusunda kendi âlimlerince farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mezhebin doğuşuna mürtekb-i kebîre, Allah'ın sıfatları, iradî fiiller, Kur'an'ın mahlûk oluşu, ayrıca siyasî ve fikrî ihtilâflar gibi iç etkenlerin yanı sıra varlığın mahiyeti, cevher, araz, hareket, sükûn gibi meseleler de etkili olmuştur. Ancak dış faktörler konusunda Mu'tezile felsefî görüşleri aynen benimseyip taklit etmemiş, gerektiğinde cevaplama, dönüştürme, yeniden inşa etme ve reddetme yöntemlerini kullanmıştır (bk. MU'TEZİLE).

Mu'tezile'nin üzerinde ittifak ettiği beş esas şöylece özetlenebilir: **1. Tevhid.** Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde tek olduğu inancı bütün İslâm mensupları arasında benimsenen bir ilkedir. Ancak tevhidi temsil eden yegâne mezhebin kendi mezhepleri olduğunu iddia eden Mu'tezile mensupları (Hayyât, s. 13-14, 17) Ehl-i sün-

net'in ilâhî zâta nisbet ettiği hayat, ilim, kudret gibi sıfatları kadîmlerin çoğalmasını gerektireceği için kabul etmemiştir. İnsanların iradî fiillerinin ilâhî bir müdahale bulunmadan sadece kendileri tarafından meydana getirildiğini iddia etmek suretiyle bir bakıma kulu yaratıcı konumuna getirmek ve kaderi inkâr etmekle itham edilmişlerdir. Mu'tezile kelâmcıları, kemal mertebesinde bir tevhid inancı ortaya koyma bağlamında Allah'ın selbî / tenzihî sıfatlarına önem vermiş, sübûtî sıfatlardan sadece kelime bakımından sıfat olan kavramları (mânevî sıfatlar) zât-ı ilâhiyyeye nisbet etmiş, fiilî sıfatların hâdis olup Allah'ın zâtıyla kâim olmadığını ileri sürmüştür. **2. Adl.** Allah'ın güzel olmayan (kabîh) her türlü fiilden münezze kabul edilmesi, bütün fiillerinin hikmet, adalet ve isabet çerçevesinde bulunması demektir. Bunun sonucu olarak kulun iradî fiillerini meydana getirebilmesi için bu fiillere ait kudreti fiilden önce tam mânasıyla taşıması gerektiğini, ayrıca kul için en iyi ve en faydalı şeyi (aslah) Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasının kendisine vâcip olduğunu ileri sürmüşlerdir (bk. VÜCÛB). **3. Va'd ve Va'id.** Dünya hayatında gerçekleştirilen iman ve amel-i sâlih ile küfür, inkâr ve büyük günahların âhirette mutlaka karşılıklarının görüleceğini ifade eden ilkedir. Gelecekte başkasına fayda vermesini veya ondan bir zararın giderilmesini bildiren habere va'd, gelecekte başkasına zarar ulaşacağını veya ona yönelik faydanın ortadan kalkacağını ifade eden habere de va'id denir. Mu'tezile va'd ve va'id başlığı altında küfür, tövbe, şefa'at, âhiret ahvali, büyük günah işleyenlerin cehennem girildikten sonra oradan bir daha çıkamayacakları gibi konuları ele almaktadır. **4. Menzile beyne'l-menzileteyn.** "İki konum arasında üçüncü bir konum" anlamındaki bu prensip büyük günah işleyen kişinin bu fiiliyle imandan çıkmış olacağını, ancak küfür gerektiren bir davranışta bulunmadığı için küfre girmeyeceğini, yani imanla küfür arasında bir yerde kalacağını ifade eder. Mu'tezile'de bu konumdaki kişiye "fâsık" denilir. Fâsık tövbe etmeden öldüğü takdirde ebediyen cehennemde kalır. Bu görüşüyle Mu'tezile, büyük günah işleyeni kâfir kabul eden Hâricîler'le onu kâmil mümin sayarak âhirette günahlarının zarar vermeyeceğini iddia eden Mürcie arasında orta bir yerde durmaktadır. **5. Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker.** "İyiliği emredip kötülükten sakındırmak" demektir. Aslında bu prensip bütün müslümanlar ta-

rafından farz-ı kifâye kabul edilmektedir. Mu'tezile kelâmcıları ile Hâricîler bu görevin farz-ı ayın olduğunu belirtmişlerdir. Mu'tezile mensupları başlangıçta söz konusu prensibi kullanarak Mecûsîlik, Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinlere, Mücessime, Müşebbihe, Râfizîlik gibi bid'at hareketlerine ve zındıklık akımlarına karşı İslâm'ı güçlü bir şekilde savunmuş, bu amaçla Horasan ve Mâverâünnehir'e kadar gitmişlerdir. Ancak onlar bu prensibi başlangıçta müslümanlar içinde itikadî ve ahlâkî bozuklukları önlemek, toplumu ıslah etmek, hürriyet ve adaleti fiilen uygulamak amacıyla kullanmışken (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 141, 741; *el-Muhtaşar*, s. 248; Âişe Yûsuf el-Mennâî, s. 375-379) daha sonra mihne olaylarında ve halku'l-Kur'an meselesinde görüldüğü gibi muhaliflerini yola getirme ve hasımlarını susturma aracına dönüştürmüşlerdir.

Mu'tezile kelâmcıları arasında *el-Uşûlü'l-hamse* adıyla ilk eser Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf tarafından yazılmıştır. Daha sonra Hişâm b. Amr el-Fuva'tî, Ca'fer b. Harb, Kâdî Abdülcebbar ve öğrencileri Ebû Muhammed İsmâil b. Ali el-Ferzâzî ile Kıvâ müddin Ahmed b. Ebû Hâşim el-Hüseynî (Mankdîm) bu adla kitaplar telif etmişlerdir (*Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, neşredeninin girişi, s. 24-28). Kâdî Abdülcebbar'ın *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*'si bir görüşe göre kendisine ait *el-Uşûlü'l-hamse*'nin şekli, diğer bir görüşe göre ise Mu'tezile'nin beş esasının tefsir ve açıklaması niteliğindedir (bk. ŞERHU'L-USÛLİ'L-HAMSE).

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntişâr*, s. 13-14, 17, 126-127; Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyin*, İstanbul 1929-30, s. 155; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, VI/1, s. 49-50; a.mlf., *el-Muhtaşar fi usûli'd-dîn* (nşr. Muhammed İmâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhid* içinde), Kahire 1971, s. 169, 248; a.mlf., *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 122-126, 137-138, 141, 301, 741; ayrıca bk. neşredeninin girişi, s. 6-11, 24-28; Bağdâdî, *el-Fark* (Abdülhamîd), s. 119-120; Şehristânî, *el-Milel* (Kılânî), I, 46-49; İbnü'l-Murtazâ, *Taba'âtü'l-Mu'tezile*, s. 7; Âişe Yûsuf el-Mennâî, *Uşûlü'l-'akide beyne'l-Mu'tezile ve's-Şi'ati'l-İmâmiyye*, Devha 1412/1992, s. 361-367, 375-379; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbar*, İstanbul 2002, s. 147.



İLYAS ÇELEBİ

USÛL-i KADİM

(أصول قديم)

Cedidcilik hareketi taraftarlarının eski mektep ve medreselerde uygulanan klasik eğitim sistemi için kullandıkları tabir (bk. CEDİDCİLİK).